

Науковий збірник «ВЕЛИКА ВОЛИНЬ»
Праці Житомирського науково-краєзнавчого
товариства дослідників Волині
Видається в Житомирі з 1902 року

Випуск 44

Національна спілка краєзнавців України
Управління культури і туризму Житомирської облдержадміністрації
Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині
Житомирський обласний краєзнавчий музей
Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

КРАЄЗНАВСТВО ТА МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ

*Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції,
присвяченої 145-річчю
заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею*

(27 – 29 жовтня 2010 року, м. Житомир)

Житомир
Видання М. Косенко
2010

УДК 069(477.421(063)
ББК 79.1(4Укр-4Жит)я43
К77

К77 Краєзнавство та музейна справа в Україні [Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (27-29 жовтня 2010 року, м. Житомир)] / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: М. Косенко, 2010. – 544 с, іл. – (Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 44.)

ISBN 966-7390-25-X (Науковий збірник «Велика Волинь»)

ISBN 978-966-8123-75-7 (Вип. 44)

Черговий випуск містить матеріали всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Краєзнавство та музейна справа на Житомирщині», присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею, що відбулася 27-29 жовтня 2010 року в Житомирі.

Висвітлюються питання музеєзнавства, маловідомі віхи у розвитку музейної справи на теренах Великої Волині, розповідається про актуальні питання сучасного стану музейної справи.

Окремі розділи присвячені загальним питанням краєзнавства і біографіям видатних постатей України.

Розрахований на науковців, освітян, студентів, краєзнавців, широке коло читачів.

ББК 79.1(4Укр4Жит)я43

Друкується за рішенням вченої ради Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині (протокол № 2 від 25 травня 2010 року).

Головний редактор **М. Ю. Костриця**, доктор географічних наук, професор.

Редакційна колегія:

Баженов Л. В., доктор історичних наук, професор

Бейдик О. О., доктор географічних наук, професор.

Білоус П. В., доктор філологічних наук, професор.

Вітренко В. В.

Войцехівська І. Н., доктор історичних наук, професор.

Грузька Л. П. (заступник головного редактора).

Денисик Г. І., доктор географічних наук, професор.

Дмитрієнко М. Г., доктор історичних наук, старший науковий співробітник.

Доценко А. І., доктор географічних наук, професор

Єршов В. О., доктор філологічних наук, доцент.

Журко О. І., кандидат історичних наук, доцент.

Киричанський В. С., заслужений журналіст України.

Мицик Ю. А., доктор історичних наук, професор.

Савчук В. С., доктор історичних наук, професор.

Скавронський П. С.

Шевченко В. О., доктор географічних наук, професор.

Науковий редактор: **Тронько П. Т.**, доктор історичних наук, академік ПАН України, Герой України.

Рецензенти:

Жилук С. І., доктор історичних наук, професор Національного університету «Острозька академія»;

Шищенко П. Г., доктор географічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, член-кореспондент ЛПН України, Заслужений діяч науки і техніки України.

ISBN 966-7390-25-X (Науковий збірник «Велика Волинь»)

ISBN 978-966-8123-75-7 (Вип. 44)

ЗМІСТ

ГРУЗЬКА Л. П., МАСЛОВА Н. І. ЖИТОМИРСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ПОСТАТІ	3
--	---

МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

КОСТРИЦЯ М. Ю. БІЛЯ ВИТОКІВ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ КРАЮ.....	11
---	----

КУЦЕНКО В. І. МУЗЕЇ ЯК ОБЕРЕГИ ВІЧНОСТІ ТА ОСЕРЕДКИ ОСВІТИ Й ВИХОВАННЯ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	18
--	----

ПРИЩЕПА О. П. МУЗЕЙ У КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ РІВНОГО ПОЧАТКУ ХХ СТ....	24
--	----

ОБОЗНИЙ В. В., ОБОЗНИЙ А. В., ЗЕЛЕНСЬКА Б. В. ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН У ПОСІДНАНІЙ МУЗЕЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	28
---	----

БАБКОВА С. В., ОБОЗНИЙ В. В., КИРПА О. С. СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ ТА ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ.....	30
--	----

ГУДЗЕВИЧ А. В. МУЗЕЇ-САДИБИ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ТА ПРИРОДНИЧЕ НАДБАННЯ СУЧАСНОСТІ.....	32
--	----

МОЗГОВА Л. А. ПРОФЕСІЯ – ХРАНИТЕЛЬ ВІЧНОСТІ.....	39
---	----

ГНЄДАШЕВ В. М. ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ	
---	--

ТАНАНА Р. В. РОБОТА НАД КНИГАМИ ВРАЖЕНЬ - ОДНА ІЗ ФОРМ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ МУЗЕЙНОЇ РОБОТИ.....	52
--	----

МАКСИМЕНКО М. В., ШТУЛІНСЬКА О. В. МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ШКОЛИ	58
---	----

МАРТИНЮК М. В. МУЗЕЙ ОСВІТИ У БЕРДИЧЕВІ	66
--	----

СТОЛЯРОВА Г. В., СТОЛЯРОВ В. Д. ШКІЛЬНІ МУЗЕЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ	69
--	----

ВАСЯНОВИЧ О. О. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ КРАВЧЕНКА НА КОРОСТЕНЩИНІ (за архівними матеріалами ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України).....	73
---	----

МАЛЬОВАНА Н. С. РОЛЬ ПЕРЕСУВНИХ ПРИРОДНИЧИХ ВИСТАВОК У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ	79
---	----

КОВТУН І. А., ЯКОВЛЄВА В. В. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (на прикладі ДУ «Музей коштовного і декоративного каміння»)	82
---	----

ДОБРОЧИНСЬКА В. А. ЮРІЙ ШУМОВСЬКИЙ - СПОДВИЖНИК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА РІВНЕНЩИНІ В ОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1941-1944 рр.).....	90
--	----

КОЛЕНКО Г. О. ПАЛЕОНТОЛОГІЧНІ ЗРАЗКИ ТРЕТИННИХ ФЛОРОНОСНИХ ПІСКОВИКІВ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ПРИРОДИ	95
--	----

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ М. Ф. ФОНД РАРИТЕТІВ ОРНІТОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ВІДДІЛУ ПРИРОДИ ЖИТОМИРСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	101
---	-----

ВОВНІЮК Л. І., МІТУРИЧ Г. Д., ЦИЦЮРА В. К. КАТАЛОГ ОРНІТОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ В. І. БРУХОВСЬКОГО В МУЗЕЇ ПРИРОДИ ЖИТОМИРА.....	109
---	-----

САЧУК М. В. ГЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО ЦЕНТРУ ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА -ПОЧАТКОВА ЛАНКА ГЕОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ.....	119
--	-----

ГРИГОРСЬКА А. П. ЕСТАФЕТА ПОКОЛІНЬ	122
---	-----

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРАЄЗНАВСТВА

О. Юр'їй МИЦІК, ТАРАСЕНКО І. Ю. ПРО ІНСТИТУТ ДЛЯ ГЛУХОНІМИХ НА ЖИТОМИРщині НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.	126
--	-----

О. Юр'їй МИЦІК З НОВИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1658 рр. НА ЖИТОМИРщині.....	127
--	-----

САВИЦЬКИЙ І. Л. ШЛЯХЕТСЬКІ КРИВДИ НА АНДРУШІВщині. ПОЧАТОК ХVІІ СТОЛІТТЯ	131
--	-----

ЄРШОВ В. О. КРЕМЕНЕЦЬ – МЕЖИРІЧЧЯ КОРЕЦЬКЕ. «СХІД – ЗАХІД». «СВІЙ – ЧУЖИЙ».....	137
---	-----

РОЖКО В. Є. ВОЛИНСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ: ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ.....	148
--	-----

КОКУС В. В. ВНЕСОК КРАЄЗНАВЦІВ СХІДНОЇ ВОЛИНИ У РОЗВИТОК ГЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕГІОНУ В 1920-х РОКАХ.....	159
--	-----

СМІРНОВ І. Г. СТРАТЕГІЧНИЙ ЛОПСТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	164
---	-----

СМІРНОВ І. Г. ЛОГІСТИКА МИТНОГО КОНТРОЛЮ ТУРИСТОПОТОКІВ В УКРАЇНІ	180
---	-----

ТАРАБУКІН О. О. ВНЕСОК С. С. ГАМЧЕНКА У ВИВЧЕННЯ СТАРОВИННИХ КЛАДОВИЩ І КАМ'ЯНИХ ХРЕСТІВ СХІДНОЇ ВОЛИНИ.....	195
--	-----

ТАРАБУКІН О. О., ІГРУНІНА С. О. НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ ЖИТОМИРщини (за матеріалами розвідок 2009 р.).....	207
--	-----

РОДІЧЕВА О. В. ЖИТОМИРСЬКІ ПАРТИЗАНСЬКІ ФОРМУВАННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 рр.)	218
---	-----

ТИМОШЕНКО В. І. ВІД ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ ДО СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	228
--	-----

ТИМОШЕНКО В. І. У ЛЕЩАТАХ ДВОГЛАВОГО ОРЛА (Овруцька околична шляхта в ХІХ— на початку ХХ ст.).....	235
--	-----

Войтюк О. П. ФОРТЕЦІ НАД ГОРИННЮ В ХУ-ХУП СТ.	243
---	-----

ЧЕКУРКОВ В. С. АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ м. ОСТРОГА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2004 р.....	251
---	-----

КУЗЬМУК О. О., СКАВРОНСЬКИЙ П. С. ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА НА УРОКАХ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ	257
--	-----

ВІТРЕНКО В. В. ШЛЯХАМИ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ: ВИХОВНІ МОЖЛИВОСТІ ТУРИСТИЧНИХ СТЕЖОК КРАЮ	261
--	-----

ТРИГУБ І. Л. УПА НА ЖИТОМИРЩИНІ В СВІТЛІ ПАРТІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ.....	267
КОГАН Л. У ЛИПНІ СОРОК ПЕРШОГО.....	278
ВАХОВСЬКИЙ В. С. ІСТОРІЯ НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОГО МАШИНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ.....	282
ПОВОРОЗНЮК К. В. ДАВНЬОРУСЬКА АРХЕОЛОГІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ 60-90-х РОКІВ ХХ ст.....	291
КОРЧЕВНА І. В. ПТАХИ ЧЕРВОНОЇ КНИГИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПОЛІССЯ	296
ЖУРАВСЬКА Л.І. ГРИБИ - ЇЖА І ЛІКИ ПОЛІЩУКІВ	301
КОСЕНКО В. В. СТОЛИЧНА РОСІЙСЬКА ПРЕСА ПРО ЖИТОМИР І ВОЛИНСЬКУ ГУБЕРНІЮ (1901-1910 рр.).....	309

ПОСТАТІ УКРАЇНИ ІІ ВЕЛИКОЇ ВОЛИНИ

МОЗДІР В. В. ІВАН ОГІЄНКО - ПОБУДНИК ЧЕРВОНОХРЕСНОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ (1919-1920 роки)	327
ТАРАСЕНКО І.Ю. АРХІВНИЙ ФОНД ЛАРИСИ ПИСЬМЕННОЇ.....	333
ЦИЦЮРА В. К. ФЕНОМЕН СІМ'І БРУХОВСЬКИХ (До 120-річчя від дня народження Всеволода Ілліча Бруховського)....	336
ТИМІРЯЄВ Е. Р. И. С. РАУЗЕ: ТРИЖДЫ АРЕСТОВАННЫЙ	348

СТУПАК Ф. Я. АКАДЕМІК Є. Г. ГОНЧАРУК	352
ГОЦЬ Я.Н. «МИНАЄ ЧАС НАД МОЄЮ ГОЛОВОЮ...».....	356
РЕВА Л. Г. УРОДЖЕНЕЦЬ ЖИТОМИРЩИНИ ІВАН ІВАНОВИЧ ОГІЄНКО ТА ЙОГО ТВОРЧА СПАДЩИНА.....	385
СКОРУЛЬСЬКА Р.М. «...НА РОЗІ КИЇВСЬКОЇ І МОСКОВСЬКОЇ...».....	395
КОЗЕЛЬСЬКИЙ Я. Д. М. КАРАНСЬКА ЯК ПАРОСТЬ ВИНОГРАДНОЇ ЛОЗИ ПЛЕКАЛА УКРАЇНСЬКУ МОВУ.....	404
Тіточко М. Г. ДО НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕНЬ В. Я. ГНАТЮКА: ЛИСТ В. Г. ЦУРАТОВІ.....	412
ЛІСОВСЬКИЙ Б. В. ТВОРЕЦЬ КАЗКОВОЇ КРАЇНИ.....	415
КАНДИБА Ю. І. ВЧЕНИЙ-ГЕОГРАФ З ПОЛІССЯ	423
ТРЕМБИЦЬКИЙ А. М. З ІСТОРІЇ СПІВПРАЦІ С. С. ГАМЧЕНКА ТА Є. Й. СІЦІНСЬКОГО НА НИВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	425
ЛУКУЦ Ю. М. ВАЛЕНТИН МОЦНИЙ - ЗАСНОВНИК СУЧАСНОЇ ШКОЛИ ЦИРКОВОГО МИСТЕЦТВА В БЕРДИЧЕВІ.....	437
МОРОЗ В. Д. В. Г. КОРОЛЕНКО ПРО АМЕРИКУ	444
ЛАНЧУК Н. В. АРХІВ РОДИНИ ДЕМІДОВИХ У ЗІБРАННІ ЖИТОМИРСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАСЗНАВЧОГО МУЗЕЮ	446

ЗАВАЛЬНИК К. В., СТЕЦЮК Т. В.

ОСЯЯНИЙ ВИЩОЮ МУДРІСТЮ:
ЦЕРКОВНИЙ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ
МОДЕСТ (ДАНИЛО СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ) 450

ШИЛОВА Л. Г.

ВИДАТНИЙ МАНДРІВНИК, ХУДОЖНИК, ПИСЬМЕННИК
ФЕДІР КОНЮХОВ 456

ГОРОБЧУКА П.

ВОЛОДИМИР СОЛОДКИЙ - ФОТОЖУРНАЛІСТ, ЛІТОПИСЕЦЬ
БЕРДИЧІВСЬКОГО КРАЮ 462

БЕДЬ М. М., СКАВРОНСЬКИЙ П. С.

П. І. УСТИМЕНКО: ПОВЕРНУТЕ ІМ'Я 464

СИНЧУК В. Я.

ЗПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ
КРАЕВЕДА Ф. Б. ПАШКОВСКОГО 466

СКАВРОНСЬКИЙ П. С.

ІВАНОВЕ ПОЛЕ ПІД РАДОМИШЛЕМ,
НА ЖИТОМИРЩИНІ 470

ВІТРЕНКО В. В.

ВІН СЛУЖИВ НА БЛАГО ЛЮДЯМ
(До 75-х роковин О. Ф. Проценка) 484

ІГРУНІНА С. О.

МЕЦЕНАТ З КРИВОГО
(До 100-річчя з дня смерті
Йосипа В'ячеславовича Юркевича) 492

ВІТРЕНКО В. В.

ВІРНИСТЬ ВЧИТЕЛЬСЬКОМУ ОБОВ'ЯЗКОВІ
(До 125-річного ювілею заслуженого вчителя України
Р. Я. Герасимчука) 496

ГРУЗСЬКА Л. П., КОСТРИЦЯ М. Ю.

ВИДАТНИЙ АРХЕОЛОГ
(До 80-річчя І. С. Винокура) 502

БІБЛОГРАФІЯ

ТАРАБУКІН О. О.

ЖИТОМИРЩИНА ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ X-XIII ст.:
БІБЛОГРАФІЯ (1895 - 2008) 507

НА КНИЖКОВУ ПОЛІЦІЮ

КОЛОТЬ І. С.

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У ПРОСТОРІ І ЧАСІ 515

ЛОНСЬКИЙ В.

КРАЄЗНАВЧІ НОВИНКИ 518

ЮВІЛЕЇ

В. В. КОСЕНКО, М. Ю. КОСТРИЦЯ

ЛЮДИНА ВИСОКОЇ ПРОБИ
(До 70-річчя В. С. Киричанського) 525

М. Ю. КОСТРИЦЯ

ВІДКРИВАЧ ТАЄМНИЦЬ МИНУЛОГО
(До 60-річчя отця Юрія Мицика) 528

ПАМ'ЯТАЄМО

КОСТРИЦЯ М. Ю.

СОВІСТЬ НАЦІЇ.

ПАМ'ЯТІ СВГЕНА КОНЦЕВИЧА (1935-2010) 531

КРЕМЕНЕЦЬ – МЕЖИРІЧЧЯ КОРЕЦЬКЕ. «СХІД – ЗАХІД». «СВІЙ – ЧУЖИЙ»

Сьогодні одним із потужних міфів Правобережжя є міф Кременця. Міф, який уперто торував свій шлях через примусове й несправедливе замовчування, тенденційне ігнорування, нарешті, політичне пересмикування фактів. У кінці минулого століття він нарешті остаточно закріпився, затьмарив собою інші, не менш важливі здобутки доби, убравши час у свої шати. Сьогодні все частіше й частіше виникає стереотип на кшталт: «Волинь – це Кременець, Кременець – це Волинь». Цілком логічно, що знання людства про минуле невпинно збільшуються, – це з одного боку. З іншого, – ми також невблаганно губимо багато інформації про минуле, зміщуємо акценти, вносимо певні корекції, а те, що залишається, зазнає примхливих пертурбацій пам'яті і з часом, обростаючи легендами й художніми інтерпретаціями, стає міфічним.

Набувши легендарності, могутні Волинські Афіни зажили власним життям. Сила створеного суб'єктивного образу Кременця настільки могутня, що сьогодні затьмарює інші культурні образи Правобережжя, зокрема – Великої Волині, які через малодослідженість чи слабкість, чи, в якомусь розумінні, малозначущість у контексті української й польської культур втрачають свою презентабельність і розглядаються лише як тло легендарного Кременця.

Якщо мова йде про Кременець, як навчальний заклад, то мусить неминуче виникнути дихотомічне співставлення його з Межиріччям Корецьким, навчальним закладом рівновеликим та рівнозначущим Кременцю! У тенетах Кременця, як осередку освіти, на жаль, ледь можна розгледіти також бердичівську гімназію Волсея чи Житомирську чоловічу гімназію.

Невтомний організатор та керівник Кременецького ліцею-гімназії Т. Чацький згуртував навколо навчального закладу найталановитіших діячів своєї епохи, серед яких – Францішек Венжик, Юзеф Джевецький, Францішек Заболодзький, Тимон Заборовський, Францішек Карпіський, Кає-

тан Козьмян, Шимон Конопаський, Францішек Моравський, Юліан Урсин Немцевич, Людвик Осінський, Францішек Рудзький, Еузебіуш Томаш Словацький, Алойзи Фелінський, Адам Єжи Чарториский та інші, які в літературознавстві традиційно об'єднуються назвою група або школа кременчан.

Завдяки Кременцю відомими митцями художнього слова стали десятки правобережців, серед яких назвемо М. Будзинського, Т. Букара, С. Вітвицького, В. Врублевського, Е. М. Галлі, М. Гославського, К. Джевецького, С. Івановського, К. Качковського, Ф. Ковальського, Ю. Коженівського, В. Краєвського, А. Мальчевського, Е. Михайловського, Т. Падури, А. Піотровського, К. Піотровського, А. Пжездецького, Л. Ржищевського, К. Сенкевича, Т. Сероцінського, Ю. Словацького, Ф. М. Собещанського, Ю. Совінського, Г. Олізара, Т. А. Олізаровського, С. Осташевського. Це, власне, ті, хто здобував славу красного письменництва правобережного краю.

Вже в першій половині XIX ст. Кременець у російському суспільно-політичному просторі набуває іншого і, слід визнати, досить неочікуваного забарвлення. Волинські Афіни отримують додаткову семантику небезпечного місця, звідки ширяться загрозові для Російської імперії ідеї. «Можливо краще від нас зрозуміли це затяті вороги наші, – пригадує Г. Олізар, – якщо нині для чийогось призначення на вчительську посаду при заповненні формулярного списку зустрічаємо особливе урядове питання: чи не був у Кременці? Доданого до звичайних: Чи судився? Чи мав зауваження?» [28, с. 24-25].

Після закриття ліцею викладачами та вихованцями школи кременчан було написана значна кількість спогадів про видатного волинянина та навчальний заклад, що сприяли як зміцненню міфу Кременця, так і його поширенню. Але, мабуть, остаточне оформлення міфу відбулось наприкінці XIX століття, коли світ побачило дослідження М. Ролле «Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce» (1898), з часу виходу якого семантика міфу Кременця не зазнала принципових змін. Якщо в період відкриття й роботи ліцею темп його розвитку був обмежений власне волинським простором, то сьогодні завдяки ґрунтовним науковим дослідженням Р. Пшибильського «Krzemieniec. Opowieść o rozszdaku zwyciężonych» (2003), виданим під редакцією Ст. Маковського «Krzemieniec. Ateny Juliusza» (2004) та В. Бобчука «Волинські Афіни. 1805 – 1833» (2006) та ін. міф Кременця вже набув потужної сили й саморуху, що властиво тільки дійсно справжнім культурологічним міфологемам.

Кременець – Волинські Афіни – завершене та остаточно сформоване культурологічне уособлення Волині, що впевнено перетнуло кордони держав, до яких він мав пряме чи окультне відношення.

Рівновеликим і рівнозначним Кременцю був один з найстаріших навчальних закладів краю – гімназія у Межиріччі Корецькому (польськ. Międzyrzec Konecki, лат. Interfmnensis, сучасна назва села Великі Межи-

річчі) Рівненського повіту Волинської губернії, започаткована шарами ще в 1702 р. Під час листопадового повстання 1831 р. учнівська молодь Межиріччя гімназії, як, до речі, і кременецька, охоче вступила до загонів повстанців. Тому не дивно, що так само, як і Волинські Афіни, межиріччя гімназія була приречена і в 1832 р. закрита. В ті буремні роки вона стала місцем ув'язнення багатьох повстанців, серед яких – літератори Нарциз Олізар та Антоні Паша. Відомо, наприклад, що ксьондз Северин Куліковський, викладач межиріччя школи, був ув'язнений на вісім місяців тільки за те, що його вихованці приєднались до загону Ю. Дверницького.

Серед видатних учнів школи другої половини XVIII ст. слід назвати Онуфрія Копчинського – автора граматики польської мови, Ієроніма Стройновського – віденського єпископа, Юзефа Германа Осінського – видатного фізика, хіміка та металурга, якого вважають першим польським електриком та Кароля Мікуліча – житомирського предводителя дворянства, сибірського заслання [30, с. 200–201]. Ректором семінарії наприкінці XVIII ст. у Межиріччі Корецькому був славнозвісний Домінік Шибінський, внесок якого в розвиток просвітництва на Волині можна порівняти лише з діяльністю Т. Чацького.

У XIX ст. Межиріччя Корецьке позначене іменами літераторів, серед яких Вацлав Борейко, Станіслав Вікшемський, Ігнацій Головінський, Северін Гошинський, Міхал Грабовський, Адам Станіслав Красінський, Каєтан Козьмян, Шимон Конопаський, Норберт Альфонс Кумельський, Леон Лосевич, Віктор Сенкевич, Каєтан Марцінковський, Кароль Мікуліч, Кароль Міцовський, Антоній Томаш Мошинський, Антоні Одинецький, Юзеф Герман Осінський, Якуб Цехонський, Міхал Чайковський [11, с. 276; 26, с. 98; 30, с. 200-201; 9, с. 20–43], яких немає потреби представляти дослідникам доби східного романтизму. Серед відомих учнів навчального закладу бачимо Каласанти Львовича [27, с. 121, 157-158], який потрапив на сторінки III частини «Дзядів» А. Міцкевича.

До речі, успіх межиріччанина М. Чайковського, як письменника-дебютанта, після виходу «Козацьких повістей» (1837) та «Вєрнигори» (1838) для сучасників був несподівано приголомшливим. Безперечно, така швидка й широка популярність не могла не породити низки чуток, на які повелися люди з вишуканим смаком і з бездоганною репутацією, серед яких були, наприклад, Т. Т. Єж, Ст. Ворцель, Л. Венгліньський або Л. Врублевський. Мова йде про те, що Парижем поповзли плітки, що авторство деяких творів не належить М. Чайковському. На нашу думку, серед причин такого ставлення до спадщини письменника сучасники виявили в одному з різновидів «компаративного патріотизму». Справа в тому, що вище названі поважні «експерти» були вихованцями славнозвісного Кременецького ліцею, свого роду визнаної кузні волинської літературної школи. Як відомо, М. Чайковський не був учнем Кременця, що в подальшому, на нашу думку, і стало для деякого підставою для недовіри й сумнівів. Цілком можливо,

що в такому ж «компаративному» підході закладені причини непорозуміння між кременчанином Ю. Словацьким та межиріччанином Ігнацієм Кефалінським (Ігнацієм Головінським), перекладачем В. Шекспіра. Як бачимо, можливість протиставлення «Кременець – Межиріччя Корецьке» вбачається навіть і в такому делікатному питанні.

Однак, протиставлення «Кременець – Межиріччя Корецьке» мало свою мотивацію, що було вербалізоване в низці мемуарів першої половини XIX ст. Так, межиріччанин К. Міцовський згадував: «Відомо, як Кременець, головна школа й зірка тих провінцій, був розпусно-ліберальним, де учні мали необмежену вольність і жодних очей доглядача над собою, де кондитерська й білярди були місцем вивчення уроків, де танцювальні вечори та візити до родичів обох статей, що там жили, відволікали від наук увагу їх синів, які потім у класі слухали не те, чому вчив професор, а лише думали про те, що говорила пані Анеліна, де замість уроків, репетирували танці на наступний вечір, і т. д.» [25, с. 189]. Про регулярні танцювальні вечори або бали, які давали по суботам у Кременці майже щомісяця, згадував також подільнянин Ф. Ковальський [20, с. 132-133].

Віання заходу однозначно засуджувались волинськими письменництвом. Є. Івановський, говорячи про одного з шляхтичів, виказує свою думку на освіту так: «Вчився в академії в Лейпцигу, після смерті батька повернувся до краю, але не з зіпсутими звичаями, як у той час багато поверталось» [15, с. 275]. Збереження свого рідного – важлива аксіологічна домінанта правобережця. «Розпуста звичаїв, всіляка розбещеність, зіпсованість, які через декілька десятків років заповнили західну Європу, в провінціях Волині не були знані», «У всіх домах і родинах панувала одностайна моральність, релігія, скромність, велике шанування родичів, і всілякі патріархальні звичаї» [25, с. 206-209], – досить, як би ми сьогодні сказали, патріархальне і консервативне бачення цієї тенденції пересічним волинянином, але відвертий захист свого рідного, вітчизняного!

Турбота про своє рідне була вмотивована тим, що сучасники-східняки вбачали у Кременці втілення згубних впливів заходу, а в Межиріччі Корецькому – твердиню волинського духу. Іншими словами, це було не тільки протиставлення Кременця Межиріччю, а швидше втілення диспозиції Схід – Захід, Правобережжя – Європа, що репрезентує досить помірковану схему типу – «слов'янофілів» і «західників», якщо, безперечно, можна говорити про властивість цієї останньої тенденції польській суспільній думці.

Після занепаду листопадового повстання протягом двох років Кременецьку й Межиріцьку гімназії було одночасно ліквідовано, а всю матеріальну базу навчальних закладів передано новоствореному Київському університету та Житомирській гімназії [2, с. 133; 30, с. 201].

Юзеф Бокшанін був останнім директором Кременецької гімназії, а потім першим і останнім директором-поляком Житомирської, який у місті

«мав гарну репутацію з приводу доброго ставлення до панства і до власних пансіонерів... Це була сувора й поважна постать, у школі й місті шанована» [7, с. 153]. Стиль, що був закладений видатним волинянином у 1833 р., тобто від часу відкриття Житомирської гімназії, ще зберігався протягом майже півстоліття.

У Житомирській гімназії певний час викладав Ігнацій Головінський [13, с. 15, 19], у наступному – ректор Петербурзької духовної академії. Трагедія видатного перекладача Шекспіра польською, полягала в тому, що він, мабуть, як ніхто краще й глибше, розумів трагічну партикулярність волинянина, який мусив балансувати між Заходом (Королівством польським) і Сходом (Російською імперією).

Відомими вихованцями Житомирської гімназії стали особистості, що високо пронесли славу навчального закладу міста, Волині і Правобережжя в цілому: Т. Бобровський, В. Висоцький, А. Н. Коженевський, А. Креховецький, З. Сераковський, Л. Совінський, Ф. Новицький та багато інших. До цього списку саме в цьому контексті я хотів би додати ім'я Володимира Короленка, який народився, як він сам згадував, у «сполученій» [4, с. 102] родині, – дуже помітну і впливову постать російської літератури кінця XIX – початку XX ст. Високі зразки польського патріотизму серед житомирських гімназистів описує у своїх мемуарах росіянин М. І. Мамаєв [29, с. 125]. Тому, мабуть, не випадково, що саме до Житомира після виходу на пенсію приїздять колишні кременецькі викладачі – геометрії Францішек Міхович, латини й літератури Максиміліан Якубович, права й політичної економіки Міхал Хонський, секретар Т. Чацького Юзеф Кручковський, де й знаходять свій останній притулок.

1831-й рік став вододілом між романтичними тенденціями кременецького періоду розвитку польськомовної літератури й Житомирським періодом, який проіснував, як це може здатись не дивним, аж до 1863 р. Відходячи на другорядні ролі ранній, так би мовити, «класичний» романтизм, Східною Європою повільно просувались ідеї натуралізму, позитивізму та реалізму, але Волинь ніби консервувала час, намагаючись зберегти те, що залишалося від аркадійської минувшини та солодких спогадів. На периферії потужних культурних центрів Варшави й Петербургу – на Правобережжі, що належало саме до порубіжної культури як Королівства польського, так і Російської імперії, все чіткіше проявлялись процеси соціальної та культурної інерції.

Протягом XIX ст. на Правобережній Україні існувало соціальне підґрунтя для тління конфлікту між «своїм східняком» і «своїм західняком», між поляками в Царстві Польському й поляками Правобережжя. Протиборство, що точилось роками мало як відкритий характер, так і окультний, часто відбувалось не у відкритому протиборстві, а в спосіб менторського понавчання з заходу, замовчування, непомічання, а іноді й мовчазної зневаги. Для волинянина почались пошуки морального, соціального й політич-

ного консенсусу, естетичної й літературної визначеності серед митців краєвого слова, які були досить активними, але не простими й безболісними.

На початку п'ятидесятих років XIX століття волинське містечко Чуднів Житомирського повіту зіграло, точніше, намагалось зіграти визначальну роль у розвитку польської літератури не тільки Волині чи Правобережжя, але й на теренах Російської імперії в цілому, включаючи Королівство польське. З 5 по 12 червня 1841 р. в маєтку вже широко відомого на той час письменника Г. Жевуського відбулись збори молодих і талановитих літераторів Правобережжя, які в подальшому отримали назву петербурзька котерія. Не вдаючись у деталі літературної діяльності письменника, а просто не розуміючи їх, сучасники високо оцінювали його опікування польською мовою, боротьбу проти французьких впливів на польську культуру, відстоювання католицької віри [13, с. 6]. М. Грабовський, І. Головінський та Г. Жевуський – три рівновеликих велетня тогочасної польської літератури. Учасниками петербурзької котерії на початку її функціонування, крім вищезгаданих, були Ю. І. Крашевський, А. Пжездецький, А. К. Гроза, Г. Олізар, К. Подвисоцький, Ю. Струтинський, К. Швидзінський і П. Яновський (John of Dyalp) та ін.

Але невдовзі стало викристалізовуватись інше крило волинської літератури, з яким позиціонує себе Ю. І. Крашевський. «Він завжди тримав першість, жодного разу зайнятим становищем не поступався ні Жевуському, ні Грабовському (Тарши), Грозі, Падалиці, Штурмерові, кс. Яновському, навіть Юзефу Коженьовському» [19, с. 30], – автор цієї думки Т. Т. Єж вільно чи не вільно позначив низку впливових літературних груп Правобережжя. Безперечно, його таксономія, як усяка ієрархія, суб'єктивна, але цікава тим, що вказує на впливові особистості, що уособлюють провідні літературні центри.

Сучасні оцінки діяльності котерії досить непрості й неоднозначні. Приведу ніби підсумковий висновок з авторитетного «Словника польської літератури XIX століття», де, зокрема, сказано, що до групи, крім І. Головінського, Ю. І. Крашевського та П. Яновського, «належали письменники з кола багатих помісних землевласників» [17, с. 438]. Задля справедливості, слід уточнити, що навряд чи до таких можна віднести І. Головінського-ксьондза, чи Г. Жевуського та М. Грабовського, маєтки яких у цей час балансували між занепадом і більш-менш пристойним існуванням. Г. Жевуський по тим міркам помер у бідності, а могила його без пам'ятника загубилася на чуднівському цвинтарі. М. Грабовський, який у цей період захопився цукровиробництвом, згодом став шукати державної служби. Тому не багатство, а різність бачення долі краю в майбутньому стало межею між одними та іншими.

Наслідком таких викликів було, наприклад, категоричне неприйняття на теренах Королівства Польського Волинсько-литовської котерії та її друкованого органу «Tygodnik Petersburski», ідеологічним центром якого як-

раз були М. Грабовський, Г. Жевуський та І. Головінський. Мабуть, у змісті цього протистояння криються непорозуміння між Ю. І. Крашевським і правобережним письменництвом, що знайшли своє відбиття у «Волинських вечорах» видатного письменника, – з одного боку, та «Звіті, поданому книжково-видавничому товариству в Житомирі дня 22 квітня 1859 року» К. Качковського, – з іншого.

Думається, не випадково Ю. І. Крашевський перш за все шукав моральної підтримки за межами Волині – на сторінках «Gazty Warszawskiej», де письменником було опубліковано низку листів «З Житомира», в яких він досить різко висловлювався проти волян. «Мої листи в «Газету», – писав Ю. І. Крашевський 28 квітня 1859 р. брату, – спричинили найлютіші нападки на мене цілої Волині. Нескінченні з цього приводу бої, неприємності, і, як заведено, коли одне лихо прийде – за ним друге волочиться» [22, с. 417]. Боротьба Ю. І. Крашевського з волинською шляхтою у «Волинських вечорах» і на шпальтах варшавських газет була підготовкою виїзду до Царства Польського. Є підстави вважати, що модель поведінки в Житомирі – «чужий серед своїх» – була необхідною поведінковою умовою, щоб потім опинитись «своїм серед своїх» у Варшаві.

Позиція деяких членів Волинсько-литовської котерії була обумовлена низкою соціально-історичних і економічно-побутових обставин. Річ у тім, що основна частина власності її членів і, що найголовніше, земля знаходилась у юридичному та політичному просторі Російської імперії, і нові соціально-політичні умови, що виникли після розділів Речі Посполитої, зумовлювали пошуки компромісної політики її учасників. Це, в свою чергу, стало потужним підґрунтям для розвитку яскраво виражених, чітко позначених у краї західних і східних тенденцій.

Єдине, що поєднувало всіх учасників цього процесу, – це сакральне ставлення до минулого, регіональної проблематики, чи, наприклад, заповітів Кременця або Межиріччя Корецького. Прихильність до споконвічних волинських традицій формує стереотип, який переходить з одного тексту в інший і, наприклад, свідчить: творчість Г. Жевуського балансує у межах визначення як реакційної або консервативної [5]. Навряд чи мені вдасться хоч трохи похитнути бачення, що існує вже друге століття. Але декілька риторичних питань хочеться обов'язково поставити.

Якщо «Liatorad» Г. Жевуського до появи історичної трилогії Г. Сенкевича входив до високого канону польських історичних романів [8, с. 180], то після виходу романів Г. Сенкевича чи стала творчість чуднівчанина одразу реакційною та консервативною?

Як себе мусила вести людина, маєток якої, а, відповідно, і всі джерела існування перебували під російською юрисдикцією, яка, за свідченням Є. Іванівського, була на Правобережжі такою, що «в давніх польських провінціях було набагато суворіше просування (російського – В. Є.) уряду, ніж у Королівстві Польському» [16, с. 510]? Століттями тут проживали

волинські родини, знаходились маєтки, був свій зрозумілий і облаштований соціум, що формувався століттями, який треба було адаптувати до вимог нового ладу.

Цікаво, що мало хто з правобережних польських письменників нарікав на своє сучасне становище, закликав до вольності, критикував царя, російську владу, нові порядки, як, наприклад, це робили ті письменники, що волею долі опинилися в еміграції. Навіть росіянин-мандрівник, записуючи свої враження про відвідини Правобережжя, акцентував: «в основі (польського – В. С.) характеру була терпимість» [3, с. 28].

Є. Івановський писав про переломний 1830 рік на Волині: «звідти розпочалося внутрішнє життя» [12, с. 497]. Виходить, до цього часу життя було зовнішнім, тобто спільним? Тоді, чи можна припустити, що саме 1830 рік відділив Королівство Польське від Правобережжя, кардинально розмежував колишні землі Речі Посполитої? Мешканець Волині, Київщини й Поділля ментально відчував свою відокремленість від Королівства польського, яка в другій третині XIX ст. проявлялась уже досить яскраво. Водорозділом у прямому й переносному значенні слова стали води Бугу, – з однієї сторони, Дніпра, – з іншої.

Відчуження правобережного поляка від великороського та великопольського впливів поступово перетворювало літературу Правобережної України в оригінальний самодостатній феномен. Поляк Правобережжя опинився в лімінальному просторі, де сіє Гасіо він уже був господарем, хоча Санкт-Петербург чи Варшава, як ідеологічні центри, продовжували вважатися, що саме вони впливають на незрозумілу поведінку шляхтича-правобережця. І тому одні будуть вражені, що правобережці мляво прийняли, а краще сказати, не прийняли участі в січневому повстанні, а інші – будуть також вражені тим, що вони прийняли, хай навіть мляво участь у повстанні 1863 р.

Як мусила себе вести людина, необізнана чи погано обізнана з варшавськими ідеями, тим паче, що її ніхто не хотів агітувати, посвячувати чи знайомити з програмою дій центру? Волинь, як зрештою і все Правобережжя, з точки зору західної столиці завжди вважались трохи, м'яко кажучи, відсталим чи закутковим краєм. Пригадаймо крик душі М. Грабовського: «у Великопольщі мають дикунські уявлення про нас тут» [23, с. 147]. Таку ж думку виказує у своєму романі М. Чайковський: «Там [у Варшаві – В. С.] нас мають за якийсь дикий народ, а не за поляків» [10, с. 115], через декілька рядків автор підсилює думку: «Кожен волинянин і подолянин вважає себе за поляка, але за Віслою нас такими не вважають» [10, с. 116].

Віддаленість волинського поляка від поляка Королівства польського відчувалась все виразніше. Але свідомий волинський письменник вів свою вперту, своєрідну, ні на що не схожу боротьбу за національно-регіональне самозбереження, за свій зрозумілий, століттями усталений порядок та хід речей. Мабуть, не випадково той же Є. Івановський буде говорити про «житомирсько-овруцьку державу» [12, с. 17], а М. Чайковський писатиме

про окреме овруцьке плем'я [10, с. 26, 74]. Таке уявлення було цілком логічним і бере свій початок ще в другій половині XVI ст., коли волинянин усвідомлено відділяв себе від інших народів, віри, територій та мов. На Люблінському унійному сеймі 1569 р. один з представників краю, зокрема, виголосив: «Ми (волиняни – В. С.) є народом так поштовним, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю!» [6, с. 201].

Така самооцінка і самовизначення було характерним для поляка-правобережця, який, відчуваючи свою окремішність і несхожість з іншими у своєму лімінальному просторі, міг покладатися лише на самого себе та рівних собі побратимів-земляків, що скоро сприяло створенню своєрідної кастовості та, як наслідок, вело до самозамкнутості соціуму. Фактично, за висловом російського письменника М. Г. Гаріна-Михайловського, волинський «шляхтич... з 1863 р. зайняв у краї становище єврея» [1, с. 109].

У першій третині XIX століття виникла досить зріла дихотомія: протиставлення «західного» Кременя – «східній» Волині. На Волинь, як центр польськості Правобережної України, як до Кастальського ключа, стікалось польське письменництво Правобережжя. Мабуть, не випадково свого часу Є. Івановський зазначав: «Всі відомі письменники того століття є або з України, або з Литви», і далі: «Вся литовсько-українська література єсть чисто католицька і щиро польська. А письменники Королівства є більш схильними до європейських вимислів» [14, с. 208-209].

На Волині жили і плідно творили Т. Добшевич, А. К Гроза, Е. М. Галлі, Адам Плуг, К. Качковський, А. Н. Коженювський, Ю. І. Крашевський, Н.І. Конопальський, К. Марцінковський, К. Міцковський, Я. Прусіновський. Залишив Київ і надовго поселився в Житомирі Л. Совинський, збирав волинські стародавності Ф. Новіцький, працював над мемуарами овруцький повстанець А. Павша, вів життя анахорета драматург К Гейнч, часто приїздили А. Анджейовський, С. Осташевський, бажав поселитися М. Грабовський. А якщо додати до цього далеко не повного списку імена Г. Жевуського, І. Головінського, Ф. Ковальського, Т. Бобровського, Т. Падури, Г. та Н. Олізарів, Є. Фелінської, Є. Івановського та багатьох інших, чий творчі шляхи були тісно пов'язані з губернським центром, то можна впевнено стверджувати, що хоч не всі дороги вели до Житомира, проте Житомир стояв на перехресті багатьох літературних доріг. Однак, з точки зору Варшави, волинянин все робив не так. Вл. Міцкевич під час поїздки Правобережжям із подивом записав, що в Житомирі всі роздуми про майбутнє Польщі «дуже відрізнялись від суперечок нашої еміграції в Парижі» [24, с. 39]. В цьому контексті зрозумілими є причини критики мемуарів Є. Івановського, коли деякі дослідники дорікали автору за «кричущі помилки» та «неправдиві погляди» [18, с. 178]. Контраверсійним було сприйняття письменниками з центральної Польщі волинянина М. Чайковського. Першими він був підданий остракізму, але високо поцінований А. Міцкеви-

чем. Зрозумілими стають також непорозуміння між кременчанами Ю. Словацьким та Ю. Коженювським, з одного боку, та межиріччанином Ігнацієм Головінським, з іншого. Нарешті, прояснюється і природа тривалого конфлікту довжиною в ціле життя Ю. І. Крашевського з житомирцями...

Через багато років у дрезденських «Мемуарах» Ю. І. Крашевський виніс вирок своєму волинському періоду: «Одним із найважчих було життя в Житомирі на Волині. Під час кураторства в гімназії... треба було вести боротьбу, і всюди зустрічати відсіч, недоброчливість, заздрість, підкилимові інтриги...» [21. с. 370-371]. Як це не дивно, за сім років життя в Житомирі у письменника не залишилось жодного дружнього, навіть товариського зв'язку в місті, яке в той час було справжнім ogniskом літератури й культури всього Правобережжя.

Відомими, впливовими та «класичними» романтиками в каноні польської літератури стали лише ті з волинян, хто залишив батьківщину та прорвався на захід, і серед них назвемо імена Ю. Словацького, Ю. І. Крашевського, Ю. Коженювського, Нарциза Олізара... Вже з далекої відстані вони оспівували рідну Батьківщину. А більшість імен письменників-волинян загубилася на скрижалях історії. Сьогодні прізвища тих, хто залишився на батьківщині, а це імена А. Анджейовського, Т. Бобровської Е. М. Галлі, К. А. Гейнча, А. К. Грози, І. Головінського, Т. Добшевича. Є. Івановського, К. Качковського, К. Марцінковського, К. Міцовського, Ф. Новийкого, Т. Падурі, Я. Прусиновського, Л. Совінського – згадуються лише блоками, власне там, де звично має писатися «etc»!

Кременець – не репрезентує і не може репрезентувати все Правобережжя, він представляє лише ту його частку, яка обрала західний вектор розвитку. Інша, більша частина, намагалась зберегти свою автентичність, свою історичну польськість, традиції, віру. Література Правобережжя – самодостатня частина польської літературної таксономії – залишається поки що *terra incognita* і чекає на своє висвітлення. У боротьбі між «західним» Кременцем і «східним» Межиріччям Корецьким чи Житомиром переміг «захід». В сукупності це призвело до того, що вже в другій половині XIX століття польськомовне населення правобережжя дійсно стало витіснятися на маргінес культурного життя і, як результат (не без «допомоги» царської адміністрації та байдужості центральної Польщі) – випало з культурного простору як Королівства польського, так і Російської імперії.

1. Гарин-Михайловский Н. Г. Картины Волини // Гарин-Михайловский Н. Г. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 4. – М.: Художественная литература, 1958. – 723 с.
2. Гнатюк В. Очерки из истории польского романтизма. Развитие и крушение одного романтического течения. Дис... докт. филолог. наук. – [Б. м.], 1937. – 677 с. – Машинопись.
3. [Г-товъ]. Подол. Записки проезжающего. – К.: В типографии И. и А. Давиденко, 1865, – 115 с.
4. Короленко В. Г. История моего современника / Короленко В. Г., Собр. соч.:

- В 10 т. – Т. 5. – М.: Художественная литература, 1954. – 399 с.
5. Оболевич В. Б. История польской литературы – Издательство Ленинградского университета, 1960. – 365 с. – С. 179; Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. – Т. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 1055 с. – Стб. 924; Стахеев Б. Ф. Литература 1815 – 1831 гг. // История польской литературы: В 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1968. – 616 с. – С. 303; Стахеев Б. Ф. Польская литература // История всемирной литературы: В 9 т. – Т. 6. – М.: Наука, 1989. – 880 с. – С. 491. История литературы западных и южных славян: В 3 т. Формирование и развитие литератур Нового времени. Вторая половина XVIII века – 80-е годы XIX века / Отв. ред. С. В. Никольский. – Т. 2. – М.: Индрик, 1997. – 670 с. – С. 129; Кирчів Р. Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – 275 с. – С. 250; Urbaniak J. Henrik Rzewuski o religii i Kościele // Euhemer. Przegląd religioznawczy. – № 4(118). – 1980. – S. 37 – 42. – S. 37; Miłosz Cz. Historia literatury polskiej do roku 1939. – Kraków: Znak, 1994. – 526 s. – S. 296; Tazbir J. -Zostawiłeś odlogiem najpiękniejszy talent pisarski...» // Odra. – № 2. – 1988. – S. 26 – 30. – S. 30; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 pp. / 3 фр. перекл. З. Борисик. – Львів: Кальварія, [2007]. – 296 с. – С. 19. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2. – К.: Критика, 2005. – 583 с.
6. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2. – К.: Критика, 2005. – 583 с.
7. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Obrac. wsteno i przv. St. Kieniewicz. – T. 1. – Warszawa: PIW. 1979. – 507 s.
8. Burkot St. Czy możliwe jest arcydzieło polskiej powieści romantycznej? // Trzynaście arcydzieł romantycznych / Pod red. E. Kiślak i M. Gumkowskiego. – Warszawa: Wydawnictwo IBL. 1996. – S. 179-193.
9. Cetera A. Żytomierski «Otello»: O tłumaczeniu Szekspira przez ks. Ignacego Hołowińskiego w latach trzdziestych XIX wieku // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 19. – Житомир, 2009. – С. 20-43.
10. Czaikowski M. Owruczanin. powieść historyczna z roku 1812 // Pisma Michała Czaikowskiego. – T. IV. - Lipsk: F.A. Brockhaus. 1863. - 315 s.
11. E. T. Wiadomość historyczna o zarządzeniach i fundacjach mezkich i żeńskich rzvmsko-katolickich klasztorów w dyecezyi Wileńskiej // Teka Wileńska. – a2. – Wilno. 1857. – S. 231 - 277.
12. Heleniusz Eu...go (Iwanowski Eustaszv). Kilka rysów i pamiątek. – Poznań: Wksedarni J. K. Żupańskiego. 1860. – 515 s.
13. Heleniusz Eu...go (Iwanowski Eustaszv). Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione. – T. 1. – Kraków: Nakładem autora. 1901. – 335 s.
14. Heleniusz Eu...go (Iwanowski Eustaszv). Matka boska na Jasnej Górze Częstochwskiej. Królowa korony polskiej. Pamiątka z pielgrzymki odbytej roku pańskiego 1848. – Parvz: Wksedarni polskiej. 1852. – 284 s.
15. Heleniusz Eu...go (Iwanowski Eustaszv). Pamiątki polskie z różnych czasów. – T. 2. – Kraków: Nakładem autora. 1882. – 699 s.
16. Heleniusz Eu...go (Iwanowski Eustaszv). Wspomnienia lat minionych. – T. 2. – Kraków: Skład główny wksedarni katolickiej. 1876. – 717 s.
17. Indol M. Koteria petersburska // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachorza i A. Kowalczykowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków. 1994. – 1112 s.
18. Iwanowski Eustachv [Red. 1] // Polski słownik biograficzny / Kom. red. K. Leosz i in. – T. X. – Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich. 1962 – 1964. – 640 s.
19. Jeż T. T. (Miłkowski Z.). Wspomnienia o J. I. Kraszewskim. – Warszawa: Wydawnictwo imienia T. T. Jeża. 1888. – 71 s.
20. Kowalski F. Wspomnienia. Pamiętnik. – T. 1. – Kijów: Nakładem L. Idzikowskiego. 1859. – 244 s.
21. Kraszewski J. I. Pamiętniki/ Oprac. W. Danek – [Wrocław]: Ossolineum, [2005]. – 484 s.
22. Kraszewski J. I. Listy do rodziny. Cz. 1. / W kraju / . Opracował W. Danek. – Kraków: Wydawnictwo literackie. 1982. – 527 s.
23. List XLIV do J. I. Kraszewskiego 10 lipca 1840 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii umiejętności,

- 1934.— 452 s.
24. Mickiewicz Wł. Pamiętniki. 1862 — 1870. — T. 2. — Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [1927].— 441 s.
 25. Micowski K. Pamiętnik// Grabowski Michał. Pamiętniki domowe. — Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda, księgarza i typografa, 1845. — S. 70-252.
 26. Moszyński A. Monografia collegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu Koreckim. — Kraków, 1876. — 98 s.
 27. Oleksowicz B. Dziady, historia, romantyzm. Studia i szkice. — [Gdańsk]: Słowo / obraz terytoria, [2008]. — 275 s.
 28. Olizar G. Pamiętniki. 1798 — 1865. ~ Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1892. — 300 s.
 29. Rosyanin w Polsce w latach 1838 — 1842. Pamiętniki N. J. Mamajewa / Przekład z rosyjskiego. — Warszawa, [1909]. — 152 s.
 30. Zasztowt L. Kresy. 1832— 1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Peczypospolitej. — Warszawa, 1997. — 456 s.